

İhsan Toker

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion
Ankara/Turkey
iitoker@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9033-9910

Hatice Korkmaz

Doktora Öğrencisi/PhD Student
Ankara/Turkey
kinik14@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-6658-1555

Makale Bilgileri

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi: 28.10.2021

Kabul Tarihi: 09.12.2021

Yayın Tarihi: 15.12.2021

Yayın Sezonu: Aralık/December 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Boşanmış Kadınların Nikaha Bakış Açısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma: Almanya–Mainz Örneği*

Öz

Bütün kurumsal dinlerde nikah, kadın-erkek birlikteliğine meşruiyet kazandıran tek yol olarak kabul edilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde de hem Müslüman hem de diğer dinlere mensup toplumlarda nikah dini unsurlarla bezenerek bu doğrultuda gerçekleşen törenlerle örgütlenmiş bir kültür ve gelenek haline gelmiştir. Bu açıdan ele alındığında Türk toplumunda da benzer durum görülmekte ve nikah dini içeriklerle şekillenerek insanların hayatına yön vermeye devam etmektedir. Dolayısıyla tarihi seyirde nikahın uygulama biçimi değişse de geçmişten gelen dini ve geleneksel uygulaması sürdürülmektedir. Çalışmanın temel problemini modernleşmeyle birlikte meydana gelen toplumsal değişimin boşanmış kadınların nikah algılarına etkisi oluşturmaktadır. Kadınların dünyasında nikahın ne ifade ettiği, nasıl değerlendirilip uygulandığı ve anlamlandırıldığının belirlenmesi hedeflenmiştir. Araştırma, mevcut çerçeveyi daha açık bir şekilde ortaya çıkarabilme imkanına sahip olması bakımından nitel araştırma temelinde fenomenolojik yaklaşım esaslarının benimsendiği bir yöntem üzerine bina edilmiştir. Almanya Mainz bölgesinde yaşayan boşanmış 25 müslüman Türk kadınla gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Böylelikle kadın-

* Bu makale "Müslüman Türk Ailelerde Dindarlık - Boşanma İlişkisi: Almanya Rheinland Pfalz Eyaleti Mainz Bölgesi" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

ların nikah algılarında dini ve resmi nikahın önemi, gerekliliği ve nasıl anlamlandırıldığı keşfedilmiştir. Modernleşmeyle birlikte bireylerin yaşam felsefeleri ve öncelikleri değişmiş olsa da görüşülen kadınların dünyasında nikâh olgusuna yönelik tavır ve tutumlarında ciddi bir değişim veya dönüşümün yaşanmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Din, Gelenek, Kadın, Nikah, Dini Nikah, Resmi Nikah, Nikah Algısı, Nikah Kıyma Yetkisi

A Sociological Research On The Perspective Of Divorced Women On Marriage: Germany-Mainz Example

Abstract

In all institutional religions, marriage has been accepted as the only way to legitimize the union of men and women. In the historical process, marriage has become a culture and tradition organized with ceremonies carried out in this direction, adorned with religious elements in both Muslim and other religions societies. From this point of view, a similar situation is observed in Turkish society, and marriage continues to shape people's lives by being shaped by religious content. Therefore, although the practice of marriage has changed in the historical course, its religious and traditional practice from the past continues. The main problem of the study is the effect of social change that occurred with modernization on the perception of marriage of divorced women. It is aimed to determine what marriage means in the world of women, how it is evaluated, applied and interpreted. The research is built on a method that adopts the principles of phenomenological approach on the basis of qualitative research, in order to have the opportunity to reveal the current framework more clearly. The data obtained as a result of interviews with 25 divorced Muslim Turkish women living in the German Mainz region were evaluated. In this way, the importance, necessity and meaning of religious and civil marriage in women's perceptions of marriage were discovered. Although the life philosophies and priorities of individuals have changed with modernization, it has been determined that there has not been a serious change or transformation in the attitudes and attitudes of the women interviewed in the world.

Keywords: Religion, Tradition, Woman, Marriage, Religious Marriage, Civil Marriage, Perception of Marriage, Authorization to Marry

Giriş

Türk toplumunda önemli bir yer tutan nikah olgusunun boşanmış kadınların dünyasındaki anlamını keşfetmeyi amaçlayan bu araştırma resmi ve dini nikah uygulamalarının araştırma kapsamındaki kadınlar özelinden incelemeye çalışmaktadır. Türk toplumunda her daim gerek sosyo-kültürel boyutuyla gerekse de dinsel boyutuyla nikah, ailenin oluşumunda vazgeçilmez bir unsur olarak görülmektedir. Gerçekte benzer temel unsurları içerse de nikah toplumsal konjonktürden etkilenmekte ve farklı şekillerdeki uygulamalarıyla gündeme gelmektedir. Bu noktada da nikah hem dini hem de kültürel öğelerle şekillenerek toplumsal ve geleneksel bir

yapıya bürünmektedir. Dolayısıyla bunun en tipik örneğini Cumhuriyet döneminde itibaren Türk toplumunda ortaya çıkan ve halk arasında yoğun bir şekilde karşılık bulan dini ve resmi nikah uygulamaları oluşturmaktadır.

Sosyokültürel değişimlerin çok hızlı yaşandığı modern dönemde geleneksel kültür kodlarına sahip Türk kadınlarının daha modern kabul edilen Alman toplumu içerisindeki etkileşiminin onların hayatındaki yansımalarını nikah algıları üzerinden keşfetmeyi amaçlayan bu araştırma ailenin meşruiyetinin ilk adımı olan nikahın önemini, gerekliliğini ve uygulanışını konu edinmektedir. Araştırmacının yurtdışı görevi esnasında araştırma alanı olan bölgede dikkat çekici oranda boşanmış Türk kadınlarının nikah, evlilik ve aile konularında yaşadıkları deneyimleri paylaşımları neticesinde bu konunun araştırılmasına karar verilmiştir. Yapılan literatür taramasında araştırma sahasında nikahla ilgili bir çalışmaya rastlanmaması araştırmacıyı bu konuya yönlendirmiştir. Buna ek olarak geleneksel/ataerkil kültür yapısıyla şekillenen kadınların kişiliklerine, zihinsel dünyalarına ve din algılarına, yaşanılan ortamdaki sosyokültürel yapının etkisi, insanın hayatında dönüm noktasını oluşturan nikah ve evlilik gibi deneyimlenmiş toplumsal olgular üzerinden kadınların yaşamışlıklarıyla incelenmesinin sosyoloji alanına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Nitel bir araştırma şeklinde tasarımılanan bu çalışma, araştırmacının gerçekleştirildiği bölgede yaşayan boşanmış Müslüman Türk kadınların dünyasında nikahla ilgili anlamları keşfetmeyi amaçladığından fenomenolojik bir alan araştırması olarak desenlenmiştir. Bu yöntemle araştırmacı bireylerin nikaha yükledikleri anlamı, kendi doğal ortamlarında gözlem ya da derinlemesine görüşmelerle keşfetmeye çalışmakta, aynı zamanda da bütüncül ve kompleks bir resim sunmaktadır. Bireysel deneyimlerin dikkate alındığı bu yaklaşımda derinlemesine görüşme ve gözlem teknikleri ile veriler elde edilmektedir. Araştırma alanında yaşayan boşanmış 25Türk kadın ile yarı yapılandırılmış bir çerçevede derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda görüşülen kadınlara “nikahın ne anlam ifade ettiği”, “hangi nikahı önceledikleri”, “dini ya da resmi nikahı önceleme nedenlerinin neler olduğu” ve “nikahın gerekli olup olmadığı” şeklinde sorular sorulmuştur. Verilerin analizinde hem betimsel analiz yöntemi hem de içerik analizi ile veriler ele alınmış ancak ağırlıklı olarak betimsel analiz kullanılmıştır. Bu çerçevede araştırma verilerini desteklemek amacıyla sıklıkla katılımcı görüşmelerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Görüşme gerçekleştirilen kadınların demografik özellikleri ise şöyledir: Kadınların 12’si Türkiye’den Almanya’ya gelin gelerek evlilik gerçekleştirmiş, 6’sı kocasını Türkiye’den Almanya’ya evlilikle getirmiş, 7 kadın ise hem kendisi hem de kocası Almanya’da doğup yetişen kadınlardan oluşmaktadır. Görüşmeciler kadınların

yaş ortalamaları ise 25-35 yaş aralığında 3, 36-45 yaş aralığında 6, 46-55 yaş aralığında 13, 56-65 yaş aralığında 3 kadın şeklinde oluşmaktadır. Görüşmecilerden 3'ü yükseköğretim, 16'sı lise, 2'si ortaokul ve 4'ü ilköğretim mezunudur. Türkiye'den evlenerek giden kadınlardan öğretmen ve kuaför olan iki kadın hariç diğerleri ev hanımı olarak hayatlarına devam etmişlerdir. Almanya'da yetişip eğitim alan 13 kadın ise bir meslek sahibi olarak çalışma hayatında aktif bir şekilde yer almaktadır. Görüşmecilerden 9'u ikinci evliliğini gerçekleştirmiş, bunlardan 5'inin ikinci evliliği devam ederken 4'ünün ise ikinci evlilikleri de boşanmayla son bulmuştur.

Nikahın Tarihsel Seyri

Bütün kurumsal dinlerde nikah, kadın-erkek beraberliğini meşru hale getiren yegane seçenek olarak kabul edilmiştir. Nikahsız birlikteliğin Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da zina kabul edilip büyük suç sayılarak yasaklandığı göz önünde bulundurulursa nikahın dini önemi ve değeri daha iyi anlaşılabilir. Tüm ilahi kaynaklı dinlerde nikaha, neslin devamı ve nesebin karışmasını engelleyici bir görev verilmesiyle birlikte erkek ve kadın adına iffetin korunmasına yönelik bir fonksiyon da yüklenmesi üzerinde durulması gereken bir diğer husustur. Böylelikle nikâh, ailenin temel kurucu faktörü haline gelmektedir.

Günümüz Türk toplumunda halk arasında imam nikahı şeklinde bilinen ve uygulanan dini nikah konusu arka planında bir takım tarihi ve yapısal faktörler içermektedir. Bu noktada iki temel faktörden söz etmek mümkündür. İlk olarak İslami düzenlemeler tarihsel süreçte uygulamanın kaynağını teşkil etmesi bakımından öne çıkmaktadır. İslam dininin aile ve evlilik kurumuna yönelik ortaya koyduğu bir takım temel prensipler Müslüman toplumlarda mutlak kabul görerek hayata geçirilmektedir. Böylelikle de evlilik kurumu din çerçevesinde şekillenip düzenlenerek kontrol altına alınmaktadır. Bunun sonucunda sosyal ve toplumsal bir hadise olan evlilik kutsallaştırılarak toplumsal bir yaptırım mekanizmasına dönüşmektedir. Bu bağlamda bir yandan Kur'an ayetleri diğer yandan da Peygamberin uygulamaları bu konunun esasını oluştururken bunlar üzerine şekillenen fıkhi gelenek de bu durumu pekiştirmektedir.

Ancak dini nikahın Cumhuriyet dönemine kadar resmîyetten uzak ve kontrol dışı olarak gerçekleştiğinin düşünülmesi yanlış olacaktır. Çünkü "nikâhı açıkça yapınız"¹ diyen Peygamber'in bizzat kendisinin nikahları halka açık bir şekilde kıydığı bilinmektedir. Sonrasında ise evliliklerin bir disiplin altına alınması, tarafların, varsa veli ve vekillerinin evlenme veya evlendirme ehliyetine sahip olup olmadık-

¹ Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebu Hacı Muhammed Said Besyuni (Beirut: y.y., 1428/1989), 4/5.

larının bilinmesi, resmî bir görevli tarafından gerçekleştirilen evliliklerin ispat kolaylığı taşınması, doğacak çocukların nesebinin daha kolay tespit edilebilmesi, varsa evlenme engellerinin bilinmesi gibi amaçlarla dört halife döneminden itibaren nikâh kayıt altına alınmıştır.² Devamında İslam devletlerinde nikâh ya kadı tarafından ya da kadının yetki verdiği kimseler tarafından kıyılmıştır. Böylelikle nikahların devlet kontrolü ve denetiminde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Selçuklu Devleti’nde verilen kadı beratlarında Osmanlı imparatorluğu dönemindeki mahkeme sicillerinde bu durumun varlığına işaret eden örneklere rastlanmaktadır.³ Sözgelimi Ebussuud’a atfedilen bir karar, evlenme işinin daha o dönemlerde devlet kontrolüyle gerçekleştiğini göstermektedir.⁴ Yine evlenme izinnamesi ya da izin kağıdı verme, 18. Yüzyıl sonlarında evliliklerin Nüfus Daireleri tarafından tescil edilmesi gibi uygulamalar, bu çizginin devam ettiğine işaret etmektedir.⁵ Diğer taraftan bazı araştırmacıların, bu konuyla ilgili bir çerçeve olarak ailenin sekülerleşmesi sürecini, bir anlamda Mecelle çalışmalarına kadar dayandırdıkları görülmektedir. Buna göre iktisadi ilişkileri düzenleme girişiminde Mecellenin izlediği yolun, Cumhuriyet dönemindeki uygulamaya zemin hazırladığı, bu hareketin fihhi ilkelere dayanmasına karşılık, muamalatı dinden ayırıp devletleştirdiği şeklinde bir argüman geliştirilmektedir.⁶ Yine 1917 Aile Kararnamesi’ne göre de evlenme işleminin devlet tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bütün bu örnekler, dini-geleneksel nikahın Cumhuriyet’ten önceki dönemlerde de resmiyet boyutundan uzak olmadığını ortaya koymaktadır.

Ancak bütün bunlarla birlikte Peygamber’in “mescitler gibi kalabalık olan yerlerde nikâh kıyın. İlan için def çalın”⁷ ifadesi doğrultusunda İslam hukukunda nikah akitlerinin mescitlerde yapılması gerektiği şeklinde bir gelenek oluşmuştur. Hatta ilerleyen süreçte İslam toplumlarında nikahın cami ya da mescitte ve bir din

² Hacı Yunus Apaydın vd., *İlmihal*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2/201.

³ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri”, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, Mehmet Akif Aydın (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 10; Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Hukukunda İzzinnâme ile Nikâh”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2 (Güz 2006), 45-46; Saffet Köse, “Ailede Meşruyet Temeli Olarak Nikâh”, *Küreselşen Dünyada Aile*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 162; İbrahim Paçacı, “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslâm Aile Hukuku (Evlenme ve Boşanma Örneği)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 11 (2008), 70.

⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, *Aile Yazıları 2. Kültürel ve Sosyal Değişme*, Der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991), 2/33; Nur Vergin de Ebussuud Efendi’nin çabaları sonucunda döneminde kamu gücü dışında nikah kıyılmasının yasaklanmış olduğunu belirtmektedir. Bkz. Nur Vergin, “Toplumsal Değişme ve Türkiye’de Aile”, *Aile Yazıları 2 Kültürel ve Sosyal Değişme*, Der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991), 2/ 313.

⁵ Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, 33.

⁶ Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, 20.

⁷ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam 4*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015), 4/52.

görevlisi tarafından kıyılması, nikahın olmazsa olmaz şartlarına dönüşmüştür. Evliliğin ve nikahın mevcut olan dini ve geleneksel uygulamanın yerini, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, bu sefer sosyal hayatı düzenleme tekelini üstlenmek durumunda olan seküler devlet yapısı paralelinde, dinle ilgisi olmayacak bir şekilde medeni nikah işlemleri almış ve evliliğin hukuken tanınması için bu resmi nikah zorunlu hale getirilmiştir. Laik mevzuat ve ilgili pratikler de bu konuda ikinci bir yapısal öge teşkil etmektedirler. Dolayısıyla Türk toplumunda halihazırda İslami çevrelerde evlilik konusunda bu iki yapısal ögenin birbiriyle belli bir çelişme ve çatışma durumuna girmesine sebep olabilmektedir. Nitekim dini nikahın toplum tarafından ısrarla devam ettirilmesi, seküler cumhuriyet rejimine bir çeşit tepki olarak ortaya çıktığı değerlendirilmektedir.

Türk Toplumundaki Nikah Yaklaşımı

Aile kurma yolunda atılan ilk adım olan evlilik, İslam hukukuna göre "nikâh" (izdivaç) olarak ifade edilmekte ve evlenmek isteyen kişiler arasında bir akit şeklinde gerçekleşmektedir.⁸ Nitekim İslam hukukunda nikahın temeli, "icap ve kabul" olarak tanımlanmıştır.⁹ Nikah ailenin kurulmasını sağlayan, kadın ve erkeğin birlikteliğini yani evliliği meşrulaştıran bir özelliğe sahiptir. Öncesinde yabancı olan kadın ve erkeğin bir ömür boyu beraberliği nikahla gerçekleşmektedir.¹⁰ Böylelikle nikah iki kişinin, birlikte yaşamak için birbirine söz vermesidir. İslam'a göre evlilik, uzun ve karmaşık ritüelleri olan bir işlem değildir. Geçmişte ve günümüzde uygulanan gelenekler ve prosedürler örfi olup dine değil, kültüre aittir. Nitekim Müslüman dünyada bu gelenekler bölgeden bölgeye, ülkeden ülkeye değişmektedir.¹¹ Bu bağlamda toplumlarda bireylerin dinsel inançları doğrultusunda evlilik ve nikah konularında farklı uygulamalar ortaya çıkmış, hatta bu noktada gelenek dine baskın gelmiştir. Bunun en güzel örneği Türk toplumunda yaygın bir şekilde yapılan resmi nikah ve imam nikahı uygulamasıdır.

İslam fıkında nikah akdinin gerçekleşmesi için gerekli şartlar, medeni hukukun nikah akdinde de gerçekleşiyorsa bu nikahı dinen eksik olarak kabul etmek mümkün değildir. Dolayısıyla nikah akdinin şekli, ibadet faziletini taşımasına engel olmayacaktır. Bu konudaki yanlış telakkinin, zaman içerisinde oluşan uygulama ve

⁸ Fahrettin Atar, "Nikah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 15.09.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/nikah>.

⁹ Apaydın vd., *İlmihal*, 2/204.

¹⁰ Nikahın sosyolojik olarak değerlendirilmesi noktasında geniş bilgi için bakınız: Mehmet Ali Kirman, "Modernleşme Sürecinde Nikahın Kutsallığı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)*. Erişim 25 Ekim 2021.

¹¹ Kadir Canatan, *Muhafazakar Endişe: Aile* (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 37; Ayrıca geniş bilgi için Hayrettin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 2/86-93.

tanımlamaların değiştirilemeyeceği kanısından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.¹² İnsanların “Allah nezdinde” de evli sayılabilmeleri için, son derece insani duygularla resmi nikahın yanı sıra imam nikahını da uyguladıkları gözlenmektedir.¹³ Bu noktadan hareketle insanlar hukuki olarak hiçbir karşılığı olmadığını bilmelerine rağmen özellikle psikolojik olarak kendilerini tatmin etmek amacıyla resmi nikahla beraber dini nikah uygulamasına devam etmektedirler. Geleneksel Türk toplumunda özellikle kırsal kesimde resmi nikah önemsenmezken son dönemlerde evliliklerini garanti altına almak için resmi nikah yaptırılmakta aynı zamanda dini nikah töreniyle de inançlarına uygun hareket etmenin verdiği iç huzurla yeni yaşamlarına başlamaktadırlar.¹⁴ Böylelikle dini nikah Türk toplumu tarafından olumlu algılanmakta ve araştırmalar da bunun son derece yaygın bir tabana sahip olduğunu göstermektedir.¹⁵ Hatta toplumun büyük bir kesimi sadece resmi nikahla yaşamak yerine sadece dini nikahla yaşamayı daha uygun ve olabilir görmektedir. Başka bir ifadeyle dini nikah varsa resmi nikahın olmaması daha anlayışla karşılanabilirken, dini nikahsız bir evlilik çoğunlukla kabul görmemektedir.¹⁶

İnsanlar kendi dini, sosyal ve kültürel yapılarından çok farklı yabancı bir toplum içerisinde de öz benliklerinde mevcut olan kültür kodlarını taşıyarak temsil etmektedirler. Böylelikle onlar aidiyet hissettikleri toplumun özelliklerini buldukları ortamda da yansıtmaktadırlar. Hatta çevrelerinde yaşadıklarının tersi yönde uygulamalar olsa da sahip oldukları değer yargılarını ve toplumsal özelliklerini daha güçlü bir şekilde devam ettirmektedirler. Bu noktada araştırma kapsamında görüşülen kadınlar da Almanya’da yaşadıkları halde kendi kültürel kodlarını ve değer yargılarını özellikle nikah konusunda yoğun bir şekilde sergilemektedirler.

¹¹ Cemil Liv, Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gerekçeleri ve Resmi Nikah İle İmam Nikahının Fikhî Açından Karşılaştırılması, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (2014), 172.

¹³ Nilüfer Karlı, “Türk Toplumunda İmam Nikahı Olgusu”, *Kadınların Gündemi*, ed. Necla Arat (İstanbul: Say Yayınları, 1997), 82.

¹⁴ Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi SEKAM, *Türkiye’de Aile Araştırması*, (İstanbul: SEKAM Yayınları, 2016), 65-72.

¹⁵ Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü ASPB, *Türkiye’de Evlilik Tercihleri Araştırması Nisan 2015*, (Ankara: 2015), 25.

¹⁶ 2003’te Türk toplumunda gerçekleştirilen evliliklerin yüzde 91’i hem resmi hem dini nikahlıdır. 2015’te bu oran yüzde 97’ye kadar yükselmiştir. Sadece resmi nikah kıyıp, dini nikah kıyılmayan evlilik oranı 2003’te metropollerde 6.2, kırsal alanda yüzde 2 civarındadır. Bununla birlikte sadece dini nikah kıyma oranı büyük kentlerde yüzde 3.3, küçük kentlerde yüzde 6.4, köylerde yüzde 8.4 olarak tespit edilmiştir. Bölgeler açısından bakıldığında ise doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinde sadece dini nikah kıyılma oranı yüzde 15’ler seviyesindedir. Ayrıntılı bilgi ve farklı karşılaştırmalar için bkz. Yaprak Civelek – İsmet Koç, “Türkiye’de İmam Nikâhı”, *Nüfusbilim Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi (2007), 6.

Boşanmış Kadınlarda Nikah Algıları/Resmi-Dini Nikah

Nikah tarihsel süreç içerisinde Müslüman toplumlarda özelde de Türk toplumunda dini törenlerle örgütlenmiş bir evlenme kültürü haline gelmiştir. Nikahı akdeden kişinin dini sıfatının bulunması, nikah esnasında hamd - salat ve duaların okunması, daha sonraları bu dini törenin zorunlu olduğu anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bu da görüşülen kadınların nikah algılarında açık bir şekilde kendini göstermektedir. Genel bir görünüm olarak görüşme gerçekleştirilen kadınların dini/resmi nikah konusundaki tutumları, oldukça belirgin bir şekilde dini nikah yönündedir. Katılımcıların nikah algılarında dini ve resmi nikahın gerekliliğinin değerlendirilmesi bakımından tamamen geleneksel dini yapının etkili olduğu görülmektedir. Dini desenlerle donatılmış nikâh algısı ve geleneğin oluşturduğu güçlü etki nikâh uygulamasında kendini göstermektedir.

Görüşülen kadınların dünyasında evliliğin meşrulaşması ve gerçekleşmesi için dini veya resmi nikahın önceliği dört kategori halinde değerlendirilebilir. Birinci kategoriyi hem resmi nikahı hem de dini nikahı gerekli görüp, ancak dini nikahı evlilik için olmazsa olmaz kabul edenler oluşturmaktadır. Evlenmek isteyen kişilerin resmi nikahla birlikte imam nikahının da yapılmasını isteme gerekçelerinin başında resmi nikahı dinen tek başına yeterli görmemeleri gelmektedir. Nikah akdini gerçekleştirecek memurların dini bir görev taşımamaları, Medeni Kanun'dan alınan yetki ile nikahın akdedilmesinin İslâmî hükümlerin reddedilmesi olarak algılanması ve evlilik akdi esnasında dini ritüellerin olmasının örf haline gelmesi, resmi nikahın dinen yetersiz görülmesinin sebepleri arasında gösterilmektedir.¹⁷ Bu anlamda dini nikah olmadığında yaşanan birlikteliğin zina olduğunu ifade eden Reyhan, dini nikahın önemini çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır:

Benim için öncelikle dini nikahın olması önemli. Şu an; hani İslami usule göre olması dini nikah olmadan olmuyor, sahih sayılmıyor zaten. Çünkü onun içinde bir şey yok yani mehir yok. Resmi nikah bulunduğunuz devletin haklarından almak için tabii ki de çok önemli. Ama resmi nikah olmadan da dini nikah olursa evlilik olur. Allah katında evlisin. Resmi nikahın var ama dini nikah yoksa Allah katında evli değilsin, zina yapıyorsun.

Gülşay “her şeyden önce dini nikah benim için daha çok önemli devlet nikahundan. Sonuçta Allah'ın huzurunda evli olman lazım. Dinimizin gerektirdiği de o. Devlet nikahı da çoğu kadınlarımız için güvence açısından gereklidir. En doğrusu, ikisi de gerekli” diyerek

¹⁷ Liv, “Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gereçekleri ve Resmi Nikah ile İmam Nikahının Fikhî Açından Karşılaştırılması”, 165.

öncelikle Allah'ın huzurunda evli olmanın önemini vurgulamakta, arkasından resmi nikahı da ekleyerek benzer bir açıklama yapmaktadır.

Derya, imam nikahını Allah'ın onayını almak olarak görmekte ve kendisinde oluşturduğu anlamı daha değerli ve anlamlı kabul ederek dini nikahı önemsemektedir. Bunu da “*valla bence hoca nikahı daha önemli. Yani benim için anlam olarak daha önemli. Eskiden de öyle yapıyordum. Yani öbür tarafta imzayı atıyorsun tamam karı kocasın, ama dini nikahta dua ediyorsun. O an sanki Allahım artık senin de onayını aldık, senin huzurunda evliliği birleştirdik, biz birleşiyoruz. Onun manası daha özel*” şeklinde ifade etmektedir. Perihan da dini nikahı öncelemekle beraber toplumsal baskıyı ortadan kaldırmak amacıyla resmi nikahtan da vazgeçmemektedir:

Benim için dini nikah, resmi nikahtan çok daha önemli. Resmi nikah da bir güvence olarak. Zaten ben bu teklifi aldıktan sonra evlenmeden evimiz satıldı, açıkta kaldık, bu teklif eden kişinin evine yerleştik. Oğlum gelmek istemedi, babasında kaldı bir hafta. O dönemde ben hemen ne olursa olsun yine hoca nikahı istedim yani. Benim için çok önemli. Resmi nikah da önemli. Hani, şöyle önemli. Aslında sırf güvence açısından önemli benim için. Tabii ki, sosyal yaşantı için de çok önemli. Bir insanın bana şunun dostu demesini istemem asla. Kimse hoca nikahını sormuyor çünkü. Resmi nikah önemli çevreye karşı. Çok şükür onu da yaptık yani. Hoca nikahı, resmi nikahımız oldu.

Emine de aynı şekilde dini hassasiyetten dolayı yasak bir şey yapmak endişesiyle dini nikahı öncelemekle birlikte resmi nikahı da evliliğin belgesi olarak kabul etmektedir:

Dini nikah da resmi nikah da önemli. Sanki dini nikah olmayınca her şey haram olur. Dini nikah dinimizde olması gerektiği için. Resmi nikah ise ben cin fikirli bir insan değilim, resmi nikah yapayım da kocamdan bana mal mülk bir şeyler kalsın gibi bir şeyler düşünmedim hiç. Olması gereken şeydi oldu. Çünkü evlendiğinin belgesini alıyorsun. Dini nikah da haramlık helallik noktasında rahat karı koca olabilmek için gerekli.

Burada Emine'nin resmi nikahla ilgili “*olması gereken şeydi oldu*” açıklaması dikkat çekicidir. Çünkü kendi dünyalarında veya çevrelerinde daha geniş ifadeyle toplumda devlet otoritesi tarafından zorunlu tutulan resmi nikahın uygulamada kamıksandığını ve kabullenildiğini göstermektedir. Figen genel anlamda düşündüğünde ikisini de önemli görürken kendisi için dini nikahı öncelemektedir:

Benim için ikisi de çok önemli. Resmi nikah, hatta dini nikah daha da önemli aslında benim için. Ama bu zamanda her şey çok çabuk bittiği için resmi nikah da önemli.

*Bazı insanlar dini nikaha o kadar bağlayıcı olmadığı için daha çabuk kopabiliyor-
muş gibi olduğu için ikisi aynı anlamda önemli. Ama benim için dini nikah daha
önemli neden diyecek olursanız, sonuçta Müslümanız ve Allahımıza, kitabımıza
inaniyoruz ve ne kadar önemli olduğu zaten günaha girmemek için de, zina yapma-
mak için Allah'ın huzurunda önce onun kabul etmesini isterim. Ondan sonra da
onun temeli üzerine yuvamı kurmak isterim. Allahın izniyle bunu yaşamak isterim
o yüzden benim için çok önemli.*

Reyhan, Gülay, Emine ve Figen'in açıklamalarına baktığımızda dini nikah, Allah katında evli olmanın güvencesi ve rahatlığı olarak kabul edilmekte aynı zamanda da karı- koca ilişkisinde zina suçu işleme günahından sakınma amacıyla bir kurtuluş olarak değerlendirilmektedir. Ancak bunun yanında resmi nikah da göz ardı edilmeyip eşler için bağlayıcılığı ve güvence olması bakımından gerekli görülmektedir.

Görüşülen kadınların nikaha yaklaşımlarında ikinci kategori olarak resmi nikah önemsenmesine rağmen boşanma sürecinde yaşanan sorunlardan dolayı dini nikah ön plana çıkarılmaktadır. Türk toplumunda hukuki bir güvencesinin olmadığı kabul edildiği halde insanlar tarafından imam nikahı uygulaması devam ettirilmektedir. Nişanlılık dönemlerinde ya da evlilik aşamasında bir takım bireysel nedenlerle çiftler resmi nikah yapmak yerine evlilik ve boşanma olayının gerçekleşmesinin daha zahmetsiz olacağı gerekçesiyle imam nikahına yönelmektedirler.¹⁸ Bu durum özellikle ikinci evliliklerde ortaya çıkmaktadır. Yasemin, resmi nikahın güvence olarak görüldüğünü ifade etmekte ancak kendisi için bir güvence olmadığını da belirtmektedir. Boşanmada yaşanan sıkıntılardan dolayı da dini nikahı daha çok önemsemektedir:

Benim için ikisi de önemli. Ama dini nikah daha önemli. Hani bizim Türkiye'de şey var. O hemen resmi nikah olsun, kendini güvenceye alsın. Hiç kimsenin güvencesi yok. Ben birinci eşimle resmi nikahla evliydim. Ayrıldım. Ne nafaka aldım, ne arsa aldım, ne para aldım, ne pul aldım. Hiçbir şey alamadım. İyiymi diyorum ama hiçbir şey de alamadım. Çocuğuna nafaka, büyük kızıma. Ben biraz da gurur yaptım, istemedim öyle diyim. Ama zaten bir şekilde kendi akıl verenleri olduğu için, kendi akli o kadar çalışmaz cinliğe öyle diyim. Bir şekilde mal, mülkü kaybettiler ortadan. İkinci de mesela dini nikahım var, resmi nikahım yok. Allah'tan da olmamış. Çok uğraştık ama olmadı. Çünkü o, Almanya'ya gelmek için bir tane Almanla mı ne evlenmiş herhalde. Bir şekilde onun mu düşmesi gerekiyormuş veya bir şey olması gerekiyormuş. Baya bir kağıt problemleri oldu. En azından belki beş altı kere gittik,

¹⁸ Liv, "Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gerekçeleri ve Resmi Nikah ile İmam Nikahının Fikhî Açıdan Karşılaştırılması",164.

evlendirme dairesine. O ve ben, yok şu kağıt eksik, yok bu kağıt eksik. Diyorum, Allahuma bin şükür resmi nikah olmadı. Her şerde bir hayır vardır. Bir de ben onunla boşanmaya kalkıktım. Hani demek istediğim resmi nikah çok böyle garanti değil.

Dini nikahla gerçekleştirilen bir akitte tarafların aile şerefini koruma, nesep, ibate, iâşe, mehir, miras, iddet ve nafaka gibi hak ve sorumlulukları üstlendikleri söylenemez. Bu uygulama bir yandan akitlerin tescili kapsamındaki Kur'an'ın tavsiyesine ters düşmekte diğer yandan da yıllardır devam eden maruf örfteki uygulamadan farklılık arz etmektedir.¹⁹ Zira evlilik bağının ortaya çıkardığı; doğacak çocukların nesebi, mirasçılık ve nafaka yükümlülüğü gibi ancak evliliğin tescili ile mümkün olan yasal sonuçlar bulunmaktadır. Bu şekildeki bir nikahla bunlar gerçekleşmemektedir. Ancak görüşmecilerin Almanya'da yaşamakta olmalarından dolayı devletin sağladığı sosyal destekle kendi hayatlarını idame ettirme imkanları daha elverişlidir. Bu nedenle de ailenin geçimini sağlamada bir erkeğe ihtiyaç duymamaktadırlar. Bu da onları resmi nikahtan ziyade dini nikaha yönlendirmektedir. Neslihan da benzer şekilde yaşadığı zorluklardan dolayı resmi nikahı gereksiz görmektedir:

Dini ve resmi nikah önemli. Çünkü büyüklerimizin de dediği gibi nikah insanı sevdiriyor, bağlıyor. Yani Allah katında da şey olduğu için, şimdi ne diyim kelimeyi unuttum. Önemli olduğu için tabi ki benim için de çok önemli dini nikah. Hani zina olmasın. Ondan sonra resmi nikah. Bilmiyorum dini nikah önemli ama ben resmi nikahı o kadar önemsemiyorum, gereksiz. Ya işte ne bileyim ben çok zorluk çektim resmi nikahta. Boşanırken olsun. Hiç gereksiz yani, kağıt üzerinde. İnsanların birbirine sadık olması çok önemli, değer vermesi. Yani, resmîlik o kadar şey gelmiyor bana. Hatta dedim bir daha evlenirsem resmi nikah yapmıcam diye bile. Öyle şey oldum gerçekten hani. Çok zorlandım çünkü. Boşanmak çok acı geliyor insana. Yani bilmiyorum, dini nikah hemen kelimelerle bozuluyor ama bu resmi nikahtaki bu şeyler beni biraz rahatsız etti.

Medine boşandıktan sonra ikinci evliliklerde resmi nikah yaptırmayıp dini nikahla evlenmeyi anlayabildiğini ancak karşı tarafın kendisini ciddiye almayacağı düşüncesiyle resmi nikahsız bir evliliği kendisinin kabul etmeyeceğini de ifade etmektedir:

Önemli. Önemli de, şimdi bir de şu var yalnız. İnsanlar evlenip boşandıktan sonra, tekrar bir daha evlenmeye, resmi nikah yapmaya cesaretleri kalmıyor çünkü. Bu süreçte çok uğraşıyorlar, kayıpları oluyor. Korkuları oluyor bir de endişeleri oluyor daha doğrusu. Resmi değil, ikinci evliliklerde dini nikaha başvuruyorlar. Önceleri

¹⁹ Ahmet Onay, "Toplumsal Farklılaşma ve İmam Nikâhı Meselesi", *Journal of Analytic Divinity*, 2/2, 2018, 100-101.

pek anlayamıyordum onları. Ama şimdi yani git gide hak veriyorum yani. Anlamaktan öte hak verebiliyorum neden böyle yaptıklarını yani. Ben olsam resmi nikah olmadan evlenemezdim herhalde. Evet evlenemezdim. Beni ciddiye almadığını düşünürdüm. Evlenemezdim, yok. Bazı haklardan yararlanması yani. İşte karı-koca görünmemiz için, haklardan yararlanmak için. Bunların hepsi bir bütün. Şimdi dini nikah, Allah'ın rızasını almak için herhalde öyle söyleyeyim. Önceden, eskilerden insanlara duyurmak amacılıydı herhalde. Ama şimdi zaten resmi nikah yapıldığı için aynı görevi alıyor da, ama Allah'ın rızasını kazanmak için, Allah'ın rızasını almak için, dua almak için o yönden diye düşünüyorum.

Açıklamalar değerlendirildiğinde boşanma sürecinde yaşanan sıkıntılardan dolayı dini nikahla başlayan evlilik hayatında ilerleyen zamanda sorunların çıkmasıyla ayrılmanın daha kolay olacağı düşünülmektedir. Bu da özellikle ikinci evliliklerde dini nikaha eğilimi artırmaktadır.

Aslında bu şartlardaki evlilikte, boşanma noktasına gelindiğinde kadın çok daha farklı zorluklarla karşılaşabilmektedir. İslam'a ve toplumda geçerli dini kültürel algılamalara göre dini nikahın sona erdirilmesi, erkeğin bu konudaki iradesine bağlı bulunmaktadır. Bu durumda resmi nikah olmadığında nikah belgelenemediği için dini nikahtaki boşanma erkeğin insafına kalmakta ve erkek istemediği takdirde bunu kadına karşı bir koz olarak kullanmaktadır. Resmi nikahta ise hakimin boşanmasıyla boşanma gerçekleştiğinden dolayı başka bir ifadeyle hem resmi hem de dini nikahta ayrılık meydana geldiği için, kadın istemediği evliliği süreç uzasa da daha kesin bir şekilde bitirebilmektedir. Böylelikle kocanın kendisini mağdur etmesini engellemektedir.²⁰

En son yapılan Türkiye Aile Yapısı Araştırmasına göre de dini ve resmi nikahın birlikte yapılması büyük oranla kabul edilmektedir. Araştırmaya katılan bireylerin son evliliklerindeki nikâh türü sorulmuştur. Nikâh türüne ilişkin bulgular değerlendirildiğinde, evli bireylerin büyük çoğunluğunun (%97) hem resmi hem de dini nikâh yaptığı belirlenmiştir. Türkiye genelinde sadece resmi nikâhla evlenenlerin oranı %2, sadece dini nikâhla evlenenlerin oranı da %1'dir.²¹

Üçüncü kategoriye ise hem resmi nikahın hem de dini nikahın önemli olduğunu kabul edenler oluşturmaktadır. Aynur bunu "ikisi de önemli benim için, dini nikah

²⁰ Bu noktada farklı bir bakış açısıyla daha geniş bilgi için bkz. İhsan Toker, *Bir Yapılışma İlişkisi Olarak Kadınlar Ve Din -Başkent Kadın Platformu Örneği Olayı-*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 263-274.

²¹ Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇSHB), *Türkiye Aile Yapısı Araştırması 2016*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 50.

Allah katında önemli. Resmi nikah da önemli, böyle boşanma olduğunda nafaka için, çocukların okula kaydolması için, sosyal hayatta çok önemli” ifadesiyle kısa ve net bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun bu ifadesi resmi nikahın kadınların dünyasında toplum içindeki fonksiyonunu ortaya koymakta, toplumda günlük yaşam içinde karşılaşılabileceği “çocukların okula kaydolması” gibi birtakım sorunların kolaylıkla çözülebileceği düşünülmektedir.

Nalan her ne kadar boşanma sürecinde sıkıntılar yaşasa da gönül olarak koptuktan ve ayrı yaşadktan sonra nikahın önemli olmadığını mahkemede bitecek bir formalite olduğunu ifade etmektedir. Buna ilave olarak o, genel anlamda dini nikahtan yana olsa da, resmi nikahı da hayat garantisi olarak görmektedir:

Dini nikah önemli, Allah katında tabii ki. Aslında tek dini nikah olması gerekir ama, hani garanti için de, yaşadığımız toplumda mutlaka resmi nikahın da olması gerekiyor. Yani bilmiyorum resmi nikah şu toplumda önemli bence. Yani hayat garantisinden. Gerçi hoş biz burada o garantiyi alamadık hiçbir zaman. Nasıl diyeyim eşimden bir destek, bir şey göremedim. Tabi ki burada devlet farklı işlediği için. Türkiye’de de öyledir mutlaka. Ama gönül olarak kopmuşsa, işte ya burada çok da bir şey ifade etmiyor zaten boşanmak da. Hani ayrı olduğun sürece, zaten bir mahkemeye bitecek bir şey resmi nikah. Onun için bence resmi nikah da önemli diye düşünüyorum.

Hanife ikinci evliliğinde resmi nikah yapmamasına rağmen özellikle çocuklara örnek olma bakımından resmi nikahı önemsemektedir. Buna ek olarak da dini inancından dolayı ve evdeki huzur ve bereket için dini nikahı gerekli görmektedir:

Önemlidir aslında ben ikinci evliliğimde resmi nikah kıymadım. Şöyle eşim evliydi o zaman, eşinden ayrıydı ama ayrılamıyordu 2-3 senedir. Eski eşi sorunlar çıkarıyordu, sonradan ayrıldı. Başlangıçta o yüzden evlenemedik. Sonrasında evlenmeye kalksak da hep bir sorun çıktı resmi nikah yapamadık evlenemedik. Ama resmi nikah çok önemli çocuklara örnek olmak lazım, hoca nikahı da yapmak önemlidir. Çünkü günaha girmemek için; usulünce, dinimizce güzel olsun, evde huzur olsun, bereket olsun diye; bunlar olmazsa zaten evde hiçbir şeyin değeri olmaz. Ben böyle şeylere biraz bağlı bir insanım inançlıyım bu konuda benim için önemlidir.

Songül dini duyarlılık sebebiyle çocukların zina sonucu olmaması için dini nikahı önemsemekle beraber evliliği kanıtlamak için resmi nikahın gerekliliğini öne çıkarmaktadır:

Evet, dini nikah önemli dinimiz için. Gene çocuklarımız için zina durumu olmaması için. Resmi nikah da boşandığın an maddiyat için ikisi de önemli; resmi nikah miras

için, toplum için. Mesela ben evlendim. Şimdi tamam dini nikah dinimiz için ama dışarda dini nikahı şey yapmıyorlar, tanımıyorlar. İkisi de önemli yani benim için.

Esma da resmi nikahı haksızlığı önlemede bir güvence olarak görmekte ve dini nikahla önemini şöyle ifade etmektedir:

Şimdi dini nikah dinimizde olan bir şey olduğu için. Tabi ki dini nikah Allah'ın huzurunda da bu evliliğe adım atmak, ilk adım olarak saymak olduğu için tabi ki çok önemli. Resmi nikah da kadınların hakkı için, benim için önemli. Gerçekten Almanya da olsun Türkiye'de olsun kanunen geçerli olması için önemli. Haksızlığa uğramamak için. Sırf dini nikahla yaşayıp da sonra elinde hiçbir hakkın olmaması için resmi nikah önemli. Tabi dini nikah da önemli. Çünkü resmi nikahta sadece kağıt üzerinde evli oluyorsun, dini nikahta helal bir şekilde evli oluyorsun.

Aysun da benzer şekilde dini nikahı Allah katında evlenme olarak kabul etmekte hatta dini nikah olmayınca evde huzurun olmayacağına inanmaktadır. Resmi nikahı ise özellikle çocukların hakkını koruma olarak görmektedir:

Evet önemli çünkü Allah katında evlenmeyince o evde huzurumun, onun katında da kabul görmedikten sonra huzurun olacağına inanmadığımdan çok önemli; resmi nikah, o da önemli tabii ki; ilerde çocuklarım olduğunda onlarda eşimden faydalanabilirim diye, olanların da hakkını koruyabilmek için daha çok. Benim kendim için öyle bir beklentim yok. Şu açıdan beklentim yok; yani maddi açıdan bir beklentim yok.

İlkay da nikaha Aysun'a benzer şekilde yaklaşmakta, çocukların alacağı soy isim ve nikahın belgelenmesi noktasında resmi nikahı, Allah'a karşı sorumluluk bakımından da dini nikahı önemsemektedir:

Yani dini nikah tabii ki önemli. Sonuçta Allah'ın emri, imam nikahının da olması. Resmi de önemli diye düşünüyorum. Çünkü hani belli kurallar var, sonuçta insanın kendisini yine de hani imam nikahı tamam dinimizce önemli ama yine de resmi nikahın da önemi büyük yani. Nasıl desem sonuçta bir soy isminden dolayı en basiti. Çocuk olunca. O yüzden yani resmi nikahın da önemi var. Belgeli olması. Sonuçta hani dini nikah tamam Allah katında önemli ama sonuçta elimizde bir belge olmuyor gösterebileceğimiz.

Türk halkının ister Türkiye'de, isterse Türkiye dışında bir yerde yaşasın çok büyük bir kısmının resmi nikâh ve dini nikâh şeklinde çift nikah olgusu yaşadıkları, bu yüzden her iki şekilde de nikâh yaptırdığı veya yaptırmayı düşündükleri anlaşılmaktadır. Dini nikah, görüşmecilerde yapılan işe dini boyut katarak psikolojik bir rahatlama sağlamakta, resmi nikahta bir güvence olarak kabul edilmektedir.

Türk toplumunda imam nikahı şeklinde ifade edilen nikah türünde ibadet yönünün var olduğu ancak resmi nikahta benzer bir niteliğin bulunmadığına dair anlayışın yaygın olması nedeniyle yalnızca resmi nikahla evlilik gerçekleştirmenin yeterli olmayacağı düşüncesi gelişmiştir.²² Ayten'in açıklamasında da bu anlayış görülmektedir:

Ya, şöyle bir şey. Resmi nikah olduktan sonra zaten dini nikah da gerekli. Çünkü dini nikah kıyılırken hocanın orada soruları oluyor. Yani, onları bilmek, bilinçli olarak bir de dua ile olan bir şey. Resmi nikahta bu yok yani. Resmi nikah olmadan zaten hoca nikahı da yok zaten şuanda öyle bir şey yok. Olmamalı yani. Hiçbir hakkın olmuyor. Yani onun da olması gerekiyor. Yani ben hatta şey o zaman erkek kardeşime şunu demiştim hani, ikinci evliliğimde hani; hoca nikahıyla sadece otursam dedim, hani, bazı şeyler için falan. Kardeşim dedi şu anda dedi hoca nikahı geçerli değil, o zaman hani dostu gibi olursun, olmaz dedi, resmi nikah yapman lazım. Yani, bence ikisi de olmalı.

Ayrıca Ayten bazı sebeplerden dolayı ikinci evliliğinde sadece dini nikah yapmak istemesine rağmen kardeşinin uyarısıyla resmi nikah olmadan dini nikahın geçersizliğini kabul etmektedir.

Dini nikahta dikkat çeken esas farklılaşma nikahın kimi zaman gerçek amacının dışında kullanılmasıdır. Bu uygulama genel olarak toplumsal değişimle birlikte nikahın resmi olarak herhangi bir kayıt altına alınmadan, umumiyetle eş-dost ve akraba çevresine de haber vermeden, bir nevi cinsel birlikteliği meşrulaştırma şeklinde iki şahit huzurunda hoca veya hoca olarak isimlendirilen kişiler tarafından yapılmasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde dini nikah uygulamaları özellikle kadınlar açısından mağduriyet ve haksızlığa uğramaya yol açan bir takım sonuçlara sebep olmaktadır. Bunu Lütfiye özellikle kimsenin haberi olmadan gizlice yapılan dini nikahların yanlışlığına dikkat çekerek ifade etmektedir. Kendisi ise zina çekincesinden dolayı dini nikahı, eşlere bir güvence olduğu için de resmi nikahı önemsemektedir. Bu durumu da şöyle açıklamaktadır:

İkisi de çok önemli, mutlaka olmalı. Dini nikah Allah katında olması gereken bir şey. Dini nikah olmayınca Allah korusun zinadır bu. Sadece dini nikah da bence yanlış. Resmi nikah da olmalı, çünkü her iki taraf için de bu bir güvencedir. Maddi anlamda değil, dini nikahta evet, ama bu benim eşim diyemezsin, belgeleyemezsin. Resmi nikah aynı zamanda güvence, hemen birden bire ben gidiyorum diyebilme noktasında biraz bir korku oluşturur. Kolay değil boşanmak, avukata gideceksin,

²² Liv, "Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gereççeleri ve Resmi Nikah ile İmam Nikahının Fikhî Açıdan Karşılaştırılması", 172.

boşanma davası açacaksın, mahkeme vs ben bir daha bir denesem mi, biraz bir mücadeleye oluyor resmi nikah olunca. Dini nikah daha kolay bitiyor. Benim duyduğum kadarıyla önüne gelen kişi dini nikah yapıyor. Kadınları kandırıp kandırıp dini nikah yapıyorlar. Kimsenin haberi yokken dini nikah yapıyorlar. Boşol, boşol, boşol nikah bitti; boşayıp bırakıyor, kadın perişan oluyor. Mehir mi verecek o kadına zaten Allah korkusu yok ki mehir versin o kadına. Etrafa da yaymıyorlar; sadece o kadını kandırmak için bir dini nikah, kadınlar da saf tabii ki, aaa beni seven, bana sahip çıkan biri var deyip kabul ediliyor. Bu şekilde kabul edilmemeli, aklın kullanılması gerekiyor. Neden resmi nikah yapmıyorsun, eğer seviyorsan, hayatını paylaşacaksan resmi nikah yapmamak için ne gibi bir engel var?

Görüşmecilerin açıklamaları genel olarak değerlendirildiğinde resmi nikâh yaptırınların çoğunluğu ayrıca dini nikâh yaptırmadıkları zaman nikâhlarının geçerliliği konusunda şüpheye düşmektedir. Bu nedenle yasal zorunluluktan dolayı insanlar genellikle resmi nikâh yaptırırken aynı zamanda dini nikah da yaptırmak istemektedir. Bugünün dünyasında sözlü ispat vasıtalarının gücünün zayıfladığı ve inkâr veya başka nedenlerle yetersiz kaldığı ortaya çıkmıştır. İnsanların mobilizasyonunun artması, ilişkilerin daha da karmaşıklaşması ve problemlerin farklılık göstermesi gibi nedenler göz önünde bulundurulduğunda günümüzde resmi bir kanıt dayalı ispat vasıtalarının ortaya koyduğu teminat daha kuvvetlidir. Nitekim bu resmi belge hak talebinin reddi veya görevlerin inkârı ya da ihmali gibi olumsuz hallerde de daha sağlam bir güvence niteliği taşımaktadır.²³

İslam'a göre nikâh, evlenme ehliyetine sahip ve aralarında evlenmelerine dinî açıdan bir engel bulunmayan kadın ile erkeğin (veya vekillerinin), gerekli şartları yerine getirip, şahitler huzurunda, birbirleri ile evlenmeyi kabul ettiklerini beyan etmeleridir. Resmi nikâhta bu şartlar aynen mevcut olduğuna göre, usulüne göre kıyılan resmi nikâh dinen de muteberdir. Esasen resmi nikâh dinin öngördüğü koşullara göre akdedildiğinde bu nikâhtan sonra imam nikâhı veya başka adlar altında kıyılan nikâhlar, önceki nikâhın tekrarından başka bir anlam ifade etmez. Ancak, bu vesile ile yeni evlenen çiftlere nasihat verilmiş ve dua edilmiş olur.²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem bir devlet mekanizması olarak hem de halkı dini konularda aydınlatmada görevli tek kurum olarak yapmış olduğu açıklamaya rağmen, görüşmecilerin açıklamalarındaki nikah algıları değerlendirildiğinde genel anlamda Türk halkında, özelde ise görüşülen kadınlarda hem resmi hem de dini nikahın yapıldığını ve dolayısıyla bir “çift nikâh” olgusunun var olduğu görülmektedir. Bunun neden-

²³ Köse, “Ailede Meşruiyet Temeli Olarak Nikâh”, 164.

²⁴ Aile ile İlgili Sıkça Sorulan Sorular, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, 21-24.

leri arasında diyanete olan toplumsal güvenin az olması söylenebilir. Başka bir deyişle diyanet dini bir kurumdan ziyade cumhuriyet ideolojisinin ürettiği seküler bir kurum olarak algılandığından halk, diyanetin açıklamalarına öteden beri pek duyarlı olmamıştır.

Dördüncü kategoriye ise dini nikahı gerekli görmeyip resmi nikahın kadınları koruduğunu kabul edenler oluşturmaktadır. Hatice, aynı anda iki nikahı kabul etmeyip, gereksiz bulmakta ve bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Bana göre Allah'ın emrettiği nikahın şartları gerçekleştikten sonra, bunu gerçekleştiren de resmi nikah olduğundan, nikah olmuştur. Geçerlidir. Tamamdır. Ekstra bir imamın önüne geçip bir nikahın daha olması gerektiğine inanmıyorum. Yani bu (dini nikah) kadınları korumak amacıyla daha sonra çıkmış bir şey. Ama şu anda devletin kadınların suistimal edilmemesi açısından bu görevi resmi nikahla yaptığını düşündüğüm için dini nikah o kadar da gerekli değil. Dini nikah da oldu mu resmi nikaha ihtiyaç olmadığını düşünebilirim. Allah'ın hükümlerini hangisi gerçekleştiriyorsa o olduktan sonra ikinci bir nikaha gerek yok. Gizli olmadıktan sonra, nikahın şartları var 4 tane bunlar yerine getirildikten sonra nikah geçerlidir. Bunlar karşılıklı rıza- kabul, mehir, ilan etme (şahitler); iki şahitle gizlice yapılan ilan edilmeyen nikah geçersiz nikahtır. Dini nikah deyince imamın karşısında gizlice yapılan nikah, nikah değildir. Nikahın bu dört şartı gerçekleştikten sonra tamamdır. Nikahı belgelemek gerekir. Çünkü kötü niyetli insanlar var ya da daha sonra boşandıktan sonra kötü niyetli olabiliyorlar. Resmi nikah, yani devletin devreye girmesi, bu şekilde nikah akdinin olması bence iyi ve koruyucu.

Dini nikahı bir aldatma olarak gören Esra kesinlikle resmi nikahı gerekli görmektedir. Ayrıca dini nikahla Allah'a ve Peygambere çok büyük bir saygısızlık yapıldığını kabul etmektedir. Buna ilave olarak nikahı bir sorumluluk alma şeklinde açıklayarak, dini nikahı insanların sorumsuzluklarına bir kılıf olarak kullandıklarını sert bir biçimde ifade etmektedir:

Dini nikah diye bir şey olduğuna inanmıyorum ben de. Yani resmi nikahın mutlaka önemli olduğuna inanıyorum. Dini nikah diye bir kavramın aslında bütün insanlarımızdan silinmesini istiyorum. Çünkü çok büyük bir saygısızlık olduğuna inanıyorum dinimize. Ve insan hani Allah'a ve peygambere yapılan çok büyük bir hakaret bu. Yani çünkü dini nikahın neden geldiği biliniyorsa- ki kadınları korumak amaçlı geliyor. Kadının bir güvence altına alınması için bizim dinimizde bu nikah varsa bugünkü şartlarda da imam nikahı diye bir şeyin olmaması lazım. Çünkü imam nikahı denen şeyin hiçbir şekilde kadını güvence altına almadığına inanıyorum. Sadece bu insanların kendi yapmış oldukları hani kendi nasıl diyeyim suistimal ettikleri doğal şeylere kılıf uydurmak olduğuna ben inanıyorum benim düşüncem.

Çünkü sorumluluk almıyorlar, sorumluluğu onun üzerine atıyorlar. Ve bugün mesele imam nikahı yaptığımızda işte benim eşim deyip de sahiplenen adam, ertesi gün hiçbir şekilde kadına sahip çıkmıyorsa, onu hiçbir şekilde korumuyorsa bu büyük bir saçmalık yani. Sadece kendini kandırmaktan ibaret bir şey olduğuna inanıyorum. O yüzden de bugünkü şartlarda yüzde yüz imam nikahının değil, resmi nikahın olması gerektiğine inanıyorum. Ötekini sadece birbirinin kendi yaptığına kandırmak ve yaptığına kılıf uydurmaktan başka bir şey değil. Ve yaptığının kendince neyse onu Allah'ın verdiği kılıf uydurmak diye inanıyorum ben. Şahsi görüşüm.

Hatice ve Esra'nın ifadelerine bakıldığında resmi nikâh, dini nikâhta öngörülen şartları taşımaktadır. Dahası, bu guruba göre nikâh, nikâhtır. Bunun resmi ve dinisi olmaz. Nikâhı hangi otoritenin kıydığı önemli değildir, önemli olan İslam'ın öngördüğü şartlara uygun olarak yapılıp yapılmadığıdır. Bu kategorideki görüşmecilere göre günümüzde uygulanan resmi nikahın dini nikahta olması gereken şartları yerine getirdiği kabul edilerek mükerrer bir nikah olan dini nikahın gereksizliği ifade edilmektedir.

Sebebi ne olursa olsun, dini veya resmi nikâhlardan birinin özellikle de yaptırım gücü yüksek olanın ihmali halinde, toplum ve birey bakımından güvence olan nikah sözleşmesi, yeni problemlere kaynaklık etmeye başlamaktadır. Özellikle dini hassasiyetler gerekmesiyle dini nikâhla yetinilmesi, arzuların gerçekleştirilmesinin bir vasıtasına dönüşebilmektedir. Çünkü kız ile erkek arasındaki nikâh icap ve kabul ve iki şahit ile şeklen gerçekleştirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında ailenin ve toplumun bilgi ve onayının önemsizleştirilmesi, boşamanın da erkeğin iradesindeki “boş ol” sözüne bağlanması, nikah konusundaki suistimali kolaylaştırmaktadır. Bu yaklaşımda yaşamın gerçekleriyle karşılaşıldığında veya hevesler geçtiğinde, herhangi bir bedel ödenmeden ve hiçbir sorumluluk duyulmadan yollar ayrılabilir. Böylece erkek genel olarak nikâh akdinin doğurduğu sonuçlardan kurtulmaktadır. Bu bağlamda, güven esaslı nikah sözleşmelerinde otoritenin bilgisine, kayda veya yazıya ihtiyaç duyulmaktadır. Bütün bunların sonucunda nikâhın toplumsal fonksiyonunu yerine getirebilmesi için şeklen yeniden ele alınıp değerlendirilmesinde zaruret görülmektedir.²⁵

Türk toplumunda özellikle de görüşmecilerin dünyasında resmi nikahın yanında dini nikah hassasiyetinin varlığı göz ardı edilemeyecek bir gerçekliktir. Nikah konusunda toplumsal algı dini nikah yapmamış olanlara bir baskı oluşturarak kı-

²⁵ Yavuz Ünal, “Küreselleşen Dünyada Değişen Aile ve Nikah Algısı”, *Küreselleşen Dünyada Aile*, 2009 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 353-354.

nama ve dışlama şeklinde manevi bir yaptırım uyguluyorsa ayrıca bu kişiler psikolojik olarak kendilerini nikâhsız gibi hissediyorlarsa dini nikâh uygulamasının doğal karşılanması gerekmektedir.

Nikâhın dini özelliği nedeniyle geçmişten günümüze din adamlarının nikâh konusunda ortaya koydukları geleneğin ve onun etkisinin devam ettiği söylenebilir. Dinin etkisi ve geleneğin baskısıyla oluşan güçlü bir mukavemetle dini nikâh uygulamasına günümüzde de hoşgörüyü bakılmakta ve hala sosyolojik bir dayanak olarak toplum tarafından korunmaya devam edilmektedir. Türk Medeni Kanunu'nda kurumsal bir dayanağı bulunmayan dini nikâh, bireylerin inançları doğrultusunda içlerini rahatlatmak için gerçekleştirdikleri bir ritüel şeklinde görülmektedir.

Dini/resmi nikah ikileminin oluşmasında toplumsal olarak etkili olan bir takım arka planlar bulunmaktadır. Sürece bakıldığında Cumhuriyet öncesindeki uygulamanın farklı olması ve Cumhuriyet sonrası dönemdeki değişikliklerle birlikte resmi nikâh olarak ifade edilen ve belediyelerce kıyılan nikâhın “dini nikâh” veya “imam nikâhi” ile desteklenmesi yolunda bir düşünce gelişmiştir. Resmi nikâhın yaptırım gücü karşısında, dini nikâhın psikolojik rahatlama gibi bir işlevi ortaya çıkmıştır. Evlilik resmi nikâhla başlamış, ancak zifaf dini nikâhla mümkün olabilmektedir. Yaptırım gücü olan resmi nikâhın öncelenmesi veya ikisinin birlikte yapılması durumunda söz konusu akit, hem bireysel hem de toplumsal işlevini yerine getirebilmiştir. Takip edilen politikaların da etkisiyle bugün her iki nikâhın da kıyılması genel bir eğilim haline dönüşmüştür.²⁶

Toplumdaki bu kabul doğrultusunda ortaya çıkan ihtiyaca binaen yeni bir düzenlemeye gidilerek dini nikahı önceleyenlerin müftülükler aracılığıyla, resmi nikahı önceleyenlerin ise uygulanageldiği gibi belediyelerce nikah yaptırabilmeleri imkanı sağlanmıştır. Böylelikle 2018 yılında müftülere resmi olarak nikah kıyma yetkisi verilmiştir.²⁷ Bu uygulamanın birey ve toplum açısından birçok olumlu yönü bulunmaktadır. Öncelikle bu sayede toplumda var olan resmi nikah-imam nikahı şeklindeki çift nikah uygulaması ortadan kaldırılabilir. Aynı zamanda evlilik ve nikahla ilgili din temelli olduğu zannedilerek yanlış bilinen çoğu bilgi ve uygulamanın da önüne geçilebilecektir. Ayrıca en önemlisi sadece dini nikahla mağdur olan kadının nikahtan doğan İslamî ve hukukî haklarının güvence altına alınması da bu

²⁶ Ünal, “Küreselleşen Dünyada Değişen Aile ve Nikah Algısı”, 353.

²⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, Erişim 15 Ekim 2021

<https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/N%C4%B0KAH%20GENELGES%C4%B0.pdf>.

şekilde sağlanabilecektir. Farklı uygulamalarla dini nikahın istismarı da engellenebilecektir.²⁸

Sonuç

Bu çalışmada Almanya’da yaşayan Türk kadınların dünyasında nikahın ne anlam ifade ettiği, nasıl uygulandığı araştırma kapsamındaki kadınların açıklamaları ve hikayeleri doğrultusunda keşfedilerek betimlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen en genel sonuç ise boşanmış kadınların dünyasında ailenin oluşumunda evlilik için nikahın gerekliliği ve önemi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle araştırma alanı Almanya olmasına rağmen kadınların açıklamalarında nikahsız bir birlikteliğin düşünülmemekle kabul görmediğini söylemek mümkündür. Cumhuriyet dönemiyle birlikte toplumda var olan nikah uygulamasının yerine tamamen farklı bir sistemin kabul edilmesi toplumda ikili bir nikah anlayışının doğmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu yeni durum halk tarafından içselleştirilmeyerek dini motiflerle ve gelenekle şekillenen cumhuriyet öncesi nikah ritüelleri sonraki nikah işlemlerine uyarlanarak devam ettirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla cumhuriyet döneminde toplumda önceki uygulamaların ve dini hassasiyetlerin etkisiyle resmi nikahla beraber dini nikah yapılması şeklinde ikili bir nikah anlayışı gelişmiştir.

Bu noktada dini ve resmi nikah konusunda elde edilen veriler doğrultusunda görüşme gerçekleştirilen kadınlarda farklı şekillerde ifade edilse de çoğunlukla temel düşünce evliliğin meşruiyeti ve Allah katında geçerli olması için dini nikahın gerekliliğidir. Bu yaklaşımda nikahın dini içeriklerle bütünleştirilerek gelekselleşmesi ve kutsalla ilişkilendirilmesi etkili olmaktadır.

Araştırma kapsamında görüşülen kadınların nikah algılarında bireylere göre biri diğerine tercih edilse de çoğunlukla resmi nikahla beraber dini nikah uygulamasının devam ettiği tespit edilmiştir. Modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni yaşam şekillerine ve önceliklerine rağmen görüşülen kadınların nikâh algısında köklü bir değişim ve dönüşüm yaşandığını söylemek pek mümkün değildir. Nikâh Türk-İslam kültüründe, bireysel anlamda birlikte yaşamayı meşru hale getirmekte, toplumsal açıdan da kültürel değerlerin muhafaza edilerek sürdürülmesinde esas unsur olarak görülmektedir. Araştırma kapsamındaki kadınların Türk toplumu göre daha modern kabul edilen Alman toplumu içerisinde çevrelerinde nikahla oluşturulan aileye alternatif farklı birlikteliklere tanık oldukları halde nikah

²⁷ Konunun İslam Hukuku açısından değerlendirilmesi noktasında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Zeki Uyanık, “Müftülere Resmi Nikah Kıyma Yetkisinin Verilmesi ve İslam Hukuku Açısından Uygulamada Karşılaşılabilecek Muhtemel Problemler”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı 31, 2018, ss. 389-413; Yine konunun insanlar tarafından nasıl değerlendirildiği hakkında da bkz. Ahmet Bayraktar, “Müftülere Nikah Kıyma Yetkisi Verilmesi Sonrasında Türk İnsanın Nikaha Bakış Açısı”, *EskiYeni* 35 (Güz 2017), 21-31.

konusundaki hassasiyetleri güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bunda da sahip oldukları kültürel kodların etkisinin olduğu ve bu doğrultuda yaşamlarını şekillendirdikleri görülmüştür.

Kaynakça

- Ahmet b. Hanbel, Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani, *el-Müsned*. Nşr. Ebu Hacir Muhammed Said Besyuni. Beyrut: y.y., 1428/1989.
- Aile ile İlgili Sıkça Sorulan Sorular. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Apaydın, Hacı Yunus vd. *İlmihal*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Atar, Fahrettin. “Nikah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 15 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nikah>
- Aydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri.” *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. Mehmet Akif İnan. 10-13. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 1996.
- Bayraktar, Ahmet. “Müftülere Nikah Kıyma Yetkisi Verilmesi Sonrasında Türk İnsanın Nikaha Bakış Açısı”, *Eskiyeni*. 35 (Güz 2017), 21-31.
- Canatan, Kadir. *Muhafazakar Endişe: Aile*. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Civelek, Yaprak – Koç İsmet. “Türkiye’de İmam Nikâhı”. *Nüfusbilim Dergisi Hacettepe Üniversitesi*. 2007.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Hukuk Müşavirliği”. Erişim 15 Ekim 2021 <https://hukumusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/N%C4%B0KAH%20GENEL-GES%C4%B0.pdf>
- Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikâh”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 2 (Güz 2006), 41-60.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”. *Aile Yazıları 2 Kültürel ve Sosyal Değişme*. Der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.
- Karaman, Hayrettin *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*. 2. Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Karlı, Nilüfer. “Türk Toplumunda İmam Nikahı Olgusu”. *Kadınların Gündemi*. ed. Necla Arat. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Kirman, Mehmet Ali. “Modernleşme Sürecinde Nikahın Kutsallığı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)*. Erişim 25.10.2021 http://isam-veri.org/pdf/drg/D162139/2012/2012_KIRMANMA.pdf

- Köse, Saffet. “Ailede Meşruiyet Temeli Olarak Nikâh”. *Küreselleşen Dünyada Aile*. 2009 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri. 124-174. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2010.
- Liv, Cemil. “Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gerekçeleri Ve Resmi Nikah İle İmam Nikahının Fikhî Açından Karşılaştırılması”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı 2* (2014), 163-191.
- Onay, Ahmet. “Toplumsal Farklılaşma ve İmam Nikâhı Meselesi”. *Journal of Analytic Divinity 2/2* (2018), 91-104.
- Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslam*. 4. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Baskı, 2015.
- Paçacı, İbrahim. “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslâm Aile Hukuku” (Evllenme ve Boşanma Örneği). *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 11* (2008), 59-92.
- SEKAM, Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi. *Türkiye’de Aile Araştırması (Ailenin Yapısal Özellikleri, İşlevleri ve Değişimi)*. İstanbul: SEKAM Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- T.C. AÇŞHB, T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü. *Türkiye Aile Yapısı Araştırması 2016*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- T.C. ASPB, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü. *Türkiye’de Evlilik Tercihleri Araştırması Nisan 2015*. Ankara: 2015.
- Toker, İhsan. *Bir Yapılaşma İlişkisi Olarak Kadınlar Ve Din -Başkent Kadın Platformu Örneği Olayı-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Uyanık, Mehmet Zeki. “Müftülere Resmi Nikah Kıyma Yetkisinin Verilmesi ve İslam Hukuku Açısından Uygulamada Karşılaşılabilecek Muhtemel Problemler”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 31* (2018), 389-413.
- Ünal, Yavuz. “Küreselleşen Dünyada Değişen Aile ve Nikah Algısı”. *Küreselleşen Dünyada Aile*. 2009 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri. 347-360. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2010.
- Vergin, Nur. “Toplumsal Değişme ve Türkiye’de Aile”. *Aile Yazıları 2. Kültürel ve Sosyal Değişme*, Der. Beylü Dikeçligil – Ahmet Çiğdem. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.